

ПРОФЕСОР Р. ЛАЩЕНКО. PROFESUR R. LACHTCHENKO.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.

МІЖ УКРАЇНОЮ І ЦАРЕМ МОСКОВСЬКИМ.

TRAITÉ DE PEREÏASLAV

DE L'ANNÉE 1654 ENTRE L'UKRAÏNE

ET LE TSAR DE MOSCOVIE.

Окремий відбиток

з Ювілейного Збірника

в честь професора Др.

С. Дністрянського.

П Р А Г А.

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ.

ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ.

1923.

Професор Р. Лащенко.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. МІЖ УКРАЇНОЮ І ЦАРЕМ МОСКОВСЬКИМ.

PROF. R. LACHTCHENKO: TRAITÉ DE PEREIASLAV
DE L'ANNÉE 1654 ENTRE L'UKRAINE ET LE TSAR
DE MOSCOVIE.

Питання про ті юридичні підвалини, на які спирається Переяславський договір 1654 р., знаходить в науковій літературі, зокрема в російській, найрізноманітніше освітлення. Сталого, одностайного погляду серед учених на цей договір нема: „Скільки істориків“, каже Липинський, „стільки на цю справу різноманітних поглядів“¹⁾. І дійсно: одні з учених, як Розенфельд, вбачають в Переяславському договорі 1654 р. неповну інкорпорацію України Росією, другі додержуються погляду, що Україна, на підставі Переяславського договору, з'єдналася з Росією на засадах васальної залежності; так напр., з російських учених цього погляду додержується проф. Коркунов, також Мякотин, а з українських — проф. Грушевський. Де-хто з учених, як акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському договорі — „реальну“ унію; того-ж погляду тримається і акад. Попов; другі-ж, і в тім числі відомий проф. Сергєєвич, вбачають в цьому договорі унію особисту. Погляд проф. Сергєєвича поділяє і акад. Філіппов.

Отже вияснення питання про юридичну природу договору 1654 р. виявляє собою велику цікавість і зокрема для українських правників, бо Переяславський договір, як відомо, відіграв в історії України величезну роль, означивши долю нашої батьківщини на довгі-довгі роки.

Не беручи на себе труда вияснити це питання (про юридичні підвалини Переяславської умови) з належною повнотою, дозволяю собі в цьому начерку лише висловити в загальній та стислій формі

¹⁾ Вячеслав Липинський: Україна на переломі, 1920; 29 ст.

де-які думки про юридичну природу Переяславського договору

Як відомо, основний зміст Переяславського договору такий:

1. Україна має свою власну державну територію в межах воєводств Київського, Брацлавського, також частини Волині — на Правобережжю, і воєводства Чернігівського — на Лівобережжю, ~~те~~же в лініях, що були закреслені т. зв. Зборівським договором¹⁾. 2. Україна має свій власний уряд з гетьманом на чолі; урядовання незалежне від Москви. 3. Право власного законодавства. 4. Судовий устрій — свій власний; суд незалежний від Москви: „что бы ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступались . . . гдѣ три человекъ казаковъ, тогда два третьяго должны судити“. 5. В основу державного устрою покладається принцип традиційно-український — виборчий: гетьман і урядовці обираються вільними голосами. 6. За Україною заховується надзвичайно важливе право — право зносин з чужоземними державами; правда, це право, при затвердженню в Москві договірних статей, було обмежено: було умовлено, що гетьман має право увіходити в зносини з турецьким султаном і королем польським лише з відома царя; також умовлено й про те, що гетьман тих послів, які „присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ“ повинен був „задерживать въ войскѣ“ і писати про них государю.²⁾ 7. Україна має своє власне військо реєстрове в кількості 60.000 шабель. 8. За всіма „станами“ забезпечуються їх особисті та маєткові права. 9. За митрополитом і „духовного чина людьми“ спеціальним артикулом забезпечувалися їх права „на маєтности; государь мусив на це й видати „свою государскую жалованную грамоту“.³⁾ 10. Утримання козаків упало на місцеві прибутки. 11. Москва, зі свого боку, зобов'язується озброєною рукою захищати Україну від будь-яких замахів на неї Польщі⁴⁾; Україна-ж повинна за цю мілітарну поміч платити Москві данину грішми, але без жадного втручання в їх стягнення московських урядовців.

В своєму поданню цареві Богдан Хмельницький настоював між иншим, щоби всі ці українські привилеї царь ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були.

В своїй жалованій грамоті Богдану Хмельницькому і всьому в'йську Запорозьському царь зазначив, що Україна приймається під його царя „высокую руку“ і зобов'язується служити йому,

¹⁾ Див. моногр. Костомарова: Богданъ Хмельницкій, т. II, 403 ст.

²⁾ У Костомарова, *ibid.* 415. Див. також Акт. Ю. и Зап. Россіи, т. X.: „Просительныя статьи о правахъ всего малорос. народа, представленныя войсковыми посланниками боярамъ 14 марта и государевы указы на эти статьи“, п. 14. (стор. 446.).

³⁾ пункт 6. ред. „статей“ 21. березня; п. 18 ред. 14. березня.

⁴⁾ пункти 7, 8 і 10 Переяславських „статей“ ред. 21. березня; п. 19, 20 ред. 14. березня.

цареві (Олексію Михайловичу), сину царському „государю-царевичу Алексѣю Алексѣвичу“, а також — як сказано в тій-же царській грамоті — „и наслѣдникамъ нашимъ“. Разом з тим царь стверджував, що на Україні заховуються всі її попередні права і привилєї (... „велѣли быти имъ — сказано в грамоті — подъ нашею царскаго величества высокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привилеямъ, каковыя имъ даны отъ королей польскихъ и отъ великихъ князей литовскихъ и тѣхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ни чѣмъ не велѣли...“).¹⁾

Такий в основних загальних рисах зміст Переяславського договору 1654 року.

Що-ж власне виявляє собою з боку правничого Переяславський договір?

Ми вже вище згадували, що де-хто з російських авторів вбачає в акті „злуки“ України з Росією (на підставі Переяславського договору) — навіть неповну інкорпорацію України Московщиною. Отже спинимось спочатку на цьому погляді.

Інкорпорація з'являється, як відомо, здавна одним з самих звичайних способів приєднання одної державної території до другої. Інкорпорація передбачає цілковите злучення, цілковите з'єднання інкорпорованої території з тим державним тілом, що до нього ця територія приєднується, як його провінція. По самій суті, по самій природі своїй, інкорпорація єсть заперечення ідеї суверенітету, ідеї верховенства, політичної незалежності. Коли злучається ціла держава з другою, як провінція цієї останньої, само собою, що ні про який свій власний суверенітет, про його задержання, в складі тої держави, що до неї ця держава приєднується — не можна вже й говорити. При інкорпорації „держави з'єднуються таким способом, пише проф. Коркунов, що одна безумовно підлягає другій. Та держава, що приєднується, перестає бути державою і зливається з державою, що її приєднала“.²⁾ „Інкорпорація — пише зі свого боку проф. А. Алексєєв — обумовлюється підлеглистю одної держави суверенній владі другої.“³⁾

Але з другого боку, таке приєднання не виключає можливості, що інкорпорована територія в складі тої держави, що до неї вона приєднана, буде користуватися більшою чи меншою або навіть і дуже широкою автономією, але ця автономія — як цілком правильно зауважує академ. Філіппов — існує лише остільки, „оскільки вона відповідає в даний час інтересам держави“⁴⁾. За-

¹⁾ Див „Жалованую грамоту“ царя Алексѣя Михайловича гет. Богдану Хмельницькому. Акт. Ю. и З. Россіи, т. X (ст. 430.). У Костомарова, *ibid.* 429 стор.

²⁾ Коркуновъ: Русское государственное право. I. т., 164 ст.

³⁾ А. С. Алексѣевъ: Русское госуд. право, изд. пятое, М., 165 ст.

⁴⁾ А. И. Филипповъ: Учебникъ исторіи русскаго права, 582 ст.

лишити старі привилеї або дати якісь нові приєднаній провінції залежить цілковито од волі тої держави, що до неї дана провінція приєдналася“¹⁾).

Цей спосіб приєднання державних територій до других державних тіл, як провінцій останніх, себ-то шляхом інкорпорації, був, як відомо, дуже поширений в практиці т. зв. „імперіалістичних“ держав, що користувалися в даному разі правом“ сильнішого. Звичайна путь, що по ній йшли такі держави, поширюючи свої території — це путь завойовань. При огляді всесвітньої історії, починаючи з самого давнього її періоду, ми бачимо, що путь завойовань чужих територій домінував, як спосіб до поширення кордонів держав-завойовниць. Завойовані збройною силою чужі території звичайно оберталися державами-завойовницями в провінції останніх. Кир Персидський, спираючись на збройну силу, поширює кордони Персії, приєднуючи до неї і Лідію, і Мідію, і Вавилон, і Сирію, і Палестину, і Финикию. Спираючись на свої легіони, залізний Рим поширює свою владу на Сіцилію, Сардинію з Корсікою, Іспанію, Далмацію, Македонію, обртаючи зруйнований Карфаген в провінцію „Афріка“. Цілі поодинокі царства, перед тим незалежні ні від кого, обртав Рим в свої провінції силою своєї зброї.

Зокрема поширює Рим свої володіння шляхом щасливих війн в період республіки, коли до Риму приєднуються одна за другою все нові та нові провінції по-за Італією. Розповідаючи про завойовання Риму, проф. Виноградов писав: Сіцилія була його (Риму) першою провінцією по-за Італією, потім приєдналася Цізальпінська Галія, Сардинія з Корсікою, Іспанія, Македонія (Греція), Афріка (Карфагенські володіння)“.²⁾ До провінцій з Риму, звичайно, посилалися намісники (проконсули й пропретори); вся-ж земля, скорених римській владі народів, вважалась за *ager publicus populi Romani*. „Римський намісник, пише той самий вчений, „звичайно, дуже зловживав своєю владою — грабував народ і учиняв усякі насильства“³⁾. Правда, урядовання провінціями по директивах з центру Рим в поодиноких випадках модифікував і з принципами місцевої автономії, іноді досить широкої, але в решті і в цих випадках всі заходи місцевої влади повинні були відповідати тим вказівкам, які давалися з Риму⁴⁾. Самий-же устрій провінцій означався особним положінням (*lex provinciae*) з чинністю на їх

¹⁾ *ibid.*, 524—585 ст.

²⁾ Див. П. Г. Виноградовъ: Древній міръ, 1921 116 ст.

³⁾ *Ibid.* 117 ст.

⁴⁾ Окрему групу складали лише ті римські „общини“, правні відносини яких до Риму означалися особним договором (*foedus*) і які заховували навіть і свою політичну незалежність т. зв. *civitates foederatae*, але й ці „общини“ повинні були в решті решт слідувати за Римом („*majestatem populi Romani comiter conservanto*“).

територіях т. зв. *edicta provincialia*, які видавалися місцевими правителями. Але не будемо спинятися на періоді давнішому...

Пригадаємо краще, що і в нові часи інкорпорація також цілих держав, перед тим незалежних, з'являється, на жаль, звичайним способом поширення власних державних кордонів в практиці і сучасних „великих“ держав. Згадаємо хоч би колишню імперію Російську, добрі $\frac{3}{4}$ території якої складалося з чужих завойованих територій. Зокрема виразно цей завойовницький характер Росії визначився з епохи царя Івана Грозного, який в 1552 році приєднав до Московщини царство Казанське, потім Астрахань, далі (1582 р.), „Сібір-неїсходимий“, діставши її із рук козака Ермака. При царі Петрі Росія набуває Ліфляндію, Інгерманляндію, Естляндію, Карелію, частину Фінляндії. При Катерині другій володіння Росії поширюються на північні береги Чорного моря і на Крим. По першому розділу Польщі Росія дістає східню Білорусь (1772 р.), а пізніше (1793 р.) і її решту, також Правобережжя (Київщину, Поділля, Волинь). За царя Олександра І-го по Віденському договору 9. червня 1815 року до Росії переходить т. зв. Герцогство Варшавське і Росія опановує значну частину Польщі. Той-же царь приєднує до Росії цілу Фінляндію та Грузію. Царь-же Олександр II після довгої і тяжкої війни поширює владу Росії вже і на цілий Кавказ, а також приєднує до Російської Імперії безмежні території в Середній Азії. Правда, не всі, але майже всі ці землі були, як відомо, приєднані до Росії силою зброї і в наслідок кривавих війн.

І так само, як Рим, що обертав завойовані царства в свої провінції, їх інкорпоруючи, так і Російський царський уряд утворював із завойованих чужих державних територій нові губернії і області, на які і поширював здебільшого виняткові закони (своєрідне російське „*lex provinciae*“), а на чолі місцевої обласної влади становив намісників і генерал-губернаторів.

Цей шлях приєднання чужих територій — шлях кривавих війн, який завершувався інкорпорацією чужих земель був остільки характерний для Росії, що де-хто з російських вчених-державників трактує його, цей шлях, як діло „народне“, а тому і сама „інкорпорація“ завойованих земель являється на погляд цих учених річчю природною. „Кожне завойовання, пише, напр., російський професор-державник Коркунов, „єсть народне діло і тому приводить не тільки до встановлення єдності монарха або династії, а до об'єднання завойованих областей в одну державу“¹⁾.

Отже після всіх цих коротеньких уваг, що відносяться до означіння самого розуміння інкорпорації, її природи (юридичної) і спогадів про практику, яка прикладалася здавна державами-

¹⁾ Коркуновъ: *ibid.*, (курсив наш).

завойовницями — нам, гадаю, стане цілком ясным, що „злуку“ України з Росією по Переяславському акту 1654 р. в жадний спосіб не можна підвести під розуміння інкорпорації. Україна перше за все не була завойована Москвою, а інкорпорація чужих територій, як ми тільки що зауважили, звичайно, являється в наслідок війни, успішної для завойовника. Далі: Відношення України до Росії, як вони означаються Переяславським договором, спиралися на вільну угоду, на договір, а така підстава сама вже по собі заперечує інкорпорацію, в саму природу якої покладається примус, насильство одного (сильнішого фізично) над другим (слабшим). Не треба далі випускати з ока й того, що Україна, на підставі Переяславського договору, заховувала за собою свій власний державний устрій, свої закони („права і вольності“). Цей устрій, ці права, не надавалися Україні Москвою, а були її власними. Москва-ж, по Переяславському договору, лише зобов'язувалася їх „ні в чому не порушати“.

На цій самій підставі не можна вбачати в акті „злуки“ України з Москвою і простої автономії.¹⁾ При інкорпорації може бути для інкорпорованої території захований і її автономний устрій, цей автономний устрій може бути навіть і наданий цій інкорпорованій частині державою-завойовницею, але і в першому, і другому випадку правовим — так би мовити — джерелом цієї автономії для інкорпорованої провінції являється верховна воля держави-завойовниці; вона може заховати автономний устрій, може його надати новій провінції, але також цілком вільно в усякий час може його й одібрати, бо ціла повнота влади зверхньої над інкорпорованою територією належить їй — державі-завойовниці. Окрім того, сама по собі автономія (ширша чи вужча) — єсть в решті решт поширене місцеве самоурядовання, право на порядкування своїми внутрішніми місцевими справами (на автономній території) по своїх місцевих законах незалежно від центру. Але ця „незалежність“ лише відносна: основні закони, що діють в цілій державі, залишаються і для автономної території обов'язуючими, мають і там свою чинність. Та чи інша модифікація при їх прикладанню на автономній території в даному разі не має вже юридичного значіння. „Яка-б не була широка автономія громад або провінцій, пише проф. Коркунов, вони здійснюють владу урядовання не по власному праву, а по дорученню держави, що їм передає долю своєї влади, але не *quo ad jus*, а тільки *quo ad eхercitium*, право заховуючи цілком за собою“.²⁾

Отже, коли ми все це візьмемо до уваги, нам стане ясно, що Україна, — яка на підставі Переяславського договору, заховувала свою власну державну територію, власний незалежний

¹⁾ В російській науковій літературі цього погляду додержується Нольде.

²⁾ Коркуновъ, Ів., 83.

од Москви державний устрій, мала свої власні основні закони („вольності козацькі“) і своє окреме від московського правительство, що за ним заховувалося і надзвичайно важливе право зносин з чужоземними державами (міжнародні функції), — не була „приєднана“ до Москви, як її автономна провінція.

Не можна вбачати в „злуці“ України з Московщиною на підставі Переяславського договору і створення „федерації“ (Bundesstaat, fédération). При союзі федеративному конче потрібно, щоби була утворена загально-союзна влада, яка-б і об'єднувала, як орган постійний і центральний, складові частини цілого союзу (федерації). Отже федерація обов'язково передбачає окрему союзну організацію, при чому загально-союзна влада (всі її загально-союзні органи) здійснює свої функції на території цілого союзу безпосереднє і незалежно від органів влади кожної поодинокі держави — члена союзу, які прикладають свою владу безпосереднє кожний на своїй території.

По Переяславському договору такої загально-союзної для України і Москви влади, власне таких спільних обом постійних і центральних органів влади утворено не було, а через це і відпадає підстава вбачати в акті 1654 р. присутність принципів федеративних.

Тим більше нема жадних підстав шукати в тому акті принципів конфедеративних, — дивитися на Україну і Росію після Переяславського договору, як на союз держав, або т. зв. конфедерацію (Staatenbund, confédération).

Правда, в союзі держав кожний член союзу, кожна поодинока держава, що увіходить в цей союз, заховує свою повну незалежність, і з цього боку союз України і Росії після 1654 р., як цілком незалежних одно від одного державних тіл, міг би нагадувати конфедерацію, але повна відсутність конфедеративних зв'язків між Україною і Росією в даному разі не може підлягати жадному сумніву. коли ми згадаємо, що для існування конфедерації обов'язково потрібно встановлення т. зв. з'їздів уповноважених обох держав для обопільного порозуміння по низці питань, які являються істотними для обох союзних держав. Такого з'їзду уповноважених обох держав Переяславським договором встановлено не було, а тому ми і повинні рішуче відкинути і саму думку про конфедеративний союз України і Росії, як противну в даному разі ясним вимогам загально-визнаної теорії державного права.

Де-хто з учених, як ми зазначили вище, гадає, що Україна на підставі Переяславського договору була приєднана до Росії на засадах васальної залежності. „Малоросія, пише, напр., проф. Коркунов, не була до Росії в рівноправних відносинах, — вона була їй підлегла. Московський царь не з'єднував у своїй

особі дві роздільні державні влади, але український гетьман підлягав йому, як вищому властителеві. Це, очевидно, васальна залежність, а не особиста унія¹⁾ Таким чином проф. Коркунов в пактах Переяславського договору не вбачає присутності самої ідеї рівності обох сторін, що умовлялися, а ставить українського гетьмана в положіння, яке було схожим (хоч це і не зовсім влучний приклад) з положінням феодального барона що-до його сюзерена.

Але й цей погляд не може видержати критики. Дійсно, коли відношення між гетьманом і царем означати головню на підставі „жалованої грамоти“ Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому і надавати більше значіння самій стилізації цієї грамоти, що була складена московськими дяками в досить автократичних тонах, то, при бажанню, можна відшукати в звязку України з Росією і васальну залежність першої від „царя восточного, православного“, а становище українського гетьмана відносно царя прирівняти до становища феодального барона відносно його сюзерена, а може навіть і того гірше — до становища улусного бея відносно хана татарського. Але не треба забувати того, що часом різко автократичний тон мови в грамотах царів Московських — звичайна і характерна риса цих грамот. Таким тоном великі князі й царі московські досить часто писали свої грамоти і цілком незалежним од них государям. Так, напр., в 1493 р. Іван Московський, претендуючи на цілу низку литовських городів, називав їх своєю „отчиною“, а самого себе „государем всея Руси“, наче навмисне ігноруючи титул господаря Литовсько-Руського...

А найголовніше в даному разі те, що за основу договірних стосунків між Україною й Московщиною треба безумовно вважати Переяславські статті, які були затверджені в Москві (т. зв. „мартовські статті“). Коли-ж заглибитися більше в їх зміст, то про будь-яку „залежність“ гетьмана від вищого властителя — царя Московського — ледве чи можливо й говорити. І Україна, і Росія умовляються, як цілком незалежні і рівноправні сторони, при чому особа гетьмана виявляється перед нами, як особа незалежного від Москви правителя самостійної держави. Але мало того: в своєму поданню цареві Московському — як ми і зауважили вже вище — гетьман Богдан Хмельницький навіть настоював, щоби всі українські привилеї, „права і вольности“, царь ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були, і ми знаємо, що у відповідь на цю вимогу царь у своїй жалованій грамоті „тыхъ ихъ правъ и вольностей нарушивати ни чѣмъ не велѣлъ“. Ледве, чи васал, залежний від свого сюзерена, міг-би

¹⁾ Коркуновъ: Русское государственное право, т. I, 181 ст. (курсив наш).

дозволити собі ризик звернутися з такою вимогою до свого властителя! Тому факту, що гетьман Богдан Хмельницький присягнув на додержання союзу цареві, а московський государь не присягнув на жалованій Україні грамоті — не можна теж давати таке пояснення, що це лише зайвий раз підкреслює ідею васальної залежності гетьмана від царя. Важливе в даному разі для нас те, що гетьман і полковники вимагали (а це факт історичний) від бояр, щоби вони за царя Московського присягнули на жалованій Україні грамоті. І коли бояре за царя і не присягнули, то цей факт лише свідчив, що між правною ідеологією московською і державним світоглядом українських керуючих кол і, очевидно, цілого українського суспільства, була фактично велика прірва, яка й виявилася яскраво в перший-же момент історичної „злуки“ обох держав. З другого боку цей факт, певно, свідчив і про нещирість царя Московського, як контрагента по договору; ясно, що бояре, відмовляючись присягати за царя, переслідували і визначену політичну мету, але їх поводження не може підбивати в даному разі юридичного змісту самого акту умови. В усякому разі вимога гетьмана та його полковників, щоб і царь Московський присягнув — не може свідчити про визнання гетьманом своєї „залежності“ від царя, а навпаки підкреслює ясно, що й гетьман і його уряд дивилися на себе, як на рівноправну з царем і його урядом сторону в тому історичному договорі, який був заключений в 1654 році на Переяславській раді. Жадний васал не міг-би звернутися з подібними пропозиціями до свого властелина: такі вимоги цареві міг ставити лише рівноправний йому контрагент. Додамо нарешті, що й саме питання про відмову московських бояр присягнути „за Государя“ на додержання союзу і до нашого часу не з'ясовано, як слід, за браком джерел; в усякому разі, по виразу В. Липинського, всі на Україні були певні, „що така присяга була принесена царем“.1)

Залишається ще т. зв. унія, яка, як відомо, в науці державного права поділяється на дві форми: 1. унію реальну, та 2. унію особисту.

Де-хто з учених, як ми й зазначили, тримається погляду, що Україна та Московщина з'єдналися в 1654 році на підставі т. зв. реальної унії. Під унією-же реальною розуміється, як відомо, таке з'єднання двох державних тіл, в основу якого, крім спільного для обох держав, монарха, покладається і спільний закон про престолонасліддя. На підставі такого закону — як висловлюється акад. Філіппов — „монарх одної держави єсть ео ірсо завше і монарх другої“.2) Таким чином при реальній

1) Див. Вячеслав Липинський: „Україна на переломі“, 1920; 31 ст. Порів. у Костомарова: „Богданъ Хмельницькій“.

2) Див. Филипповъ: „Учебникъ исторіи русскаго права“, 351 ст.

унії спільність для обох держав монарха не має характеру випадковості, як при унії особистій. З цього власне і складається основна різниця між унією реальною та особистою. Але при з'єднанні держав на підставі реальної унії їх можуть, крім того, об'єднувати і спільні установи. „Тут, пише проф. Сергєєвич, не тільки один загальний монарх, але можуть бути й загальні установи“.¹⁾ За зразок такого з'єднання держав може вважатися унія, що сталася між Литвою та Польщею в 1569 році (Люблинська унія). На підставі цієї унії Корона Польська і в. кн. Литовське утворили з себе ніби єдину державу — *jedną spólną Rzeczpospolitą*.²⁾ Хоч велике князівство Литовське і після унії заховувало *ex officio* і свою незалежність (дуже обмежену, правда), власне як велике князівство, але територія його була значно урізана: до Польщі відійшли українські його землі — Підляшшя, Волинь, Київщина і Брацлавщина. (Землі ці були власне інкорпоровані Польщею по окремих актах, що були складені на Люблинському соймі,³⁾ і цілком правильно в даному разі Люблинську унію, що замінила собою попередню особисту (1386 р.), проф. Грушевський зве „откритою формою унії“).⁴⁾ Але основна зміна державного устрою і правопорядку полягала в тому, що з моменту заключення цієї унії Литва й Польща повинні вже мати спільного для обох короля, якого обирають на спільному литовсько-польському соймі. Обраний король проголошується без усякої окремої інавгурації і великим князем литовським. Таким чином з'єднані держави мали, крім одного, того самого государя і спільну центральну владу: сойм польсько-литовський.

Як ми зауважили вище, де-хто з учених, як напр., акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському акті з'єднання України й Москви власне на підставі реальної унії. За головний доказ заключення в даному випадку реальної унії вважається, на думку Дьяконова те, що „приєднання України до Москви по тексту жалованої грамоти розумілося, як вічне з'єднання“.⁵⁾ „Там“ (в жалованій грамоті) сказано, пише Дьяконов, „що государь Запорожське військо пожалував „а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣніяхъ служить будутъ во вѣки“; що військо Запорожське учинилося „подъ нашею царскою рукою и вѣру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили“. Ці вирази вказують, що мова йде не тільки про династію Романових,

¹⁾ Див. Сергєєвичъ: „Лекції и изслѣдованія по др. исторіи рус. права“.

²⁾ Vol. leg. II. т., 89.

³⁾ Див. Михайло Грушевський: Історія України-Руси, т. IV, 413 ст.

⁴⁾ Див. Грушевського: Очерк исторіи укр. народа, 166 ст.

⁵⁾ М. Дьяконовъ: Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси СПб. 1912; 240 ст.

а про вічну злуку і про вічне підданство, себ-то всім государям, хтоби вони не були“.¹⁾ Нам здається, що текст жалованої грамоти та вжиті в ній поодинокі вирази про службу війська Запорозького „его царському величеству“ „во вѣки“ і про „вѣчное подданство“ того-ж війська цареві та його наслідникам не можна розуміти так, як ці вирази розуміє Дьяконов. Пояснити так ці вирази — це значить визнавати, що царь московський брав український народ собі в кабалу... Реальна унія єсть правна форма з'єднання державних тіл і пресії, ужитій в виразах грамоти царя московського не можна надавати того поширеного безмежно значіння, яке надає їй Дьяконов. Юридично нам важливо констатувати, чи був вироблений в той час загальний для обох держав (України і Росії) „закон“ про престолонасліддя, на підставі якого „монарх одної держави“ (Московської) *eo ipso* ставав би „і монархом другої“²⁾ (України). Такого закону в той час вироблено не було, а раз так, то нема й підстави шукати в події 1654 р. заключення між Україною і Москвою реальної унії. Крім того — цього питання ми вже вище торкалися — не було утворено для України і Московщини і якихсь спільних центральних установ, як це було утворено в свій час на Люблинській унії для Польщі й Литви (спільний сойм). Виходить, реальна унія отпадає та отпадає тим скорше, що не можна, при означенню змісту і розуму юридичних зв'язків між Україною і Росією, що виникли в 1654 році, центр ваги переносити з самого договору у повному його обсягу на „жаловану грамоту“, як це робить Дьяконов (і як це люблять робити взагалі російські вчені, принаймні більшість).

Отже залишається ще унія особиста. Але перше ніж спинитися на унії особистій, як на можливій формі „злуки“ України з Московщиною, дозволяю собі, хоч і дуже стисло, торкнутися погляду, який висловив з приводу Переяславської угоди наш історик Вячеслав Липинський.

На погляд Липинського, Переяславська умова мала вигляд військової конвенції, що складалася з визначеною метою: остаточного визволення України з-під Польщі. Переяславська умова 1654 р. між Україною і Московщиною була „таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі і заключеним для визволення України з-під Польщі, яким були всі його (Богдана Хмельницького) попередні такі-ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною“.³⁾ Але цей чисто „мілітарний союз“ до того й був забезпечений „протекторатом“ царя Московського. „В боротьбі з Польщею, пише Липинський, царь заступив місце

¹⁾ Ibid., 240—260 ст.

²⁾ Филипповъ, *ibid.*, 351 ст.

³⁾ Вячеслав Липинський, *ibid.*, 29 ст.

Султана й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині.“¹⁾ Цей „мілітарний союз“ України з Московщиною, ця, по виразу Липинського, „абсолютна и легальна емансіпація від Польської Річі Посполитої“ України і „творила всю ідеологічну правно-державну сторону Переяславської умови“.²⁾

Отже Богдан Хмельницький, крім мілітарного союзу, який заключив з Москвою „і царську протекцію прийняв“. „І умова з царем, пише Липинський, робиться по тих готових взірцях, по яких і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном.“³⁾

Безумовно, єсть своя логіка і в цій інтерпретації Переяславського договору, але нам здається, що „ідея протекторату“, яку спостерігає Липинський, зовсім не зв'язується з тою ідеєю рівності обох сторін в договорі, яку так талановито констатував той-же автор в пактах договору. „Гетьман, пише Липинський, вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам один, без старшин і без війська... Гетьман хоче, щоб йому, як цареві рівному — посли московські на додержання союзу „за Государя“ присягу учинили... Гетьман хоче платити цареві дань безпосередне сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік“.⁴⁾

Яким-же способом зв'язати таке поводження гетьмана, що вважав сам себе „цареві рівним“ з ідеєю протекторату? Адже-ж ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, єсть заперечення ідеї рівності, бо між тим, кому протегують, і тим, хто протегує, рівенства у взаємовідношеннях бути не може, як не може його бути між підопічним і опікуном.“ Приймаючи на себе обов'язок охорони і захисту, держава охороняюча, пише проф. Коркунов, природно вимовляє собі право контролю, принаймні над міжнародними зносинами того, кого охороняє. Таким чином протекторат неминуче передбачає підлеглість, і тому держава охороняюча становиться разом з тим і пануючою, а яку охороняють — залежною.“⁵⁾ Таким чином ідея протекторату тісно зв'язується з ідеєю обмеження суверенної влади тої держави, яка підпадає під протекцію другої. В такому положінню (обмеженого суверенітету) опинилася, напр., Грузія відносно Росії при Кате-

¹⁾ Ibid., 29—30 ст.

²⁾ Ibid., 33 ст.

³⁾ Ibid., 30 ст.

⁴⁾ Ibid., 31.

⁵⁾ Коркуновъ: „Русское государственное право“, 196 ст. (курсив наш).

рині II, коли царь Іраклій по договору 1783 р. прийняв протекцію Росії, або, скажемо, майже через сто років після Грузії (1873 р.). — Хива, коли хивінський хан Сеїд-Мухамед-Рахім-Богудар-Хан також, на підставі договору з Росією, визнав себе „покорним слугою“ царя Російського, відмовившись від зносин з сусідними володарями і ханами без дозволу російської влади: Одже і юридично і фактично „протекторат“ на підставі визначеного договору перевертає державу, якій протегує друга, в напів-суверенну, а „напів-суверенна держава — як зауважає Франц Ліст — в дипломатичних зносинах представляється своїм сюзереном, коли тільки вона винятково не володіє правом посольства“.1)

Визнаючи, що на підставі Переяславського договору був заключений не тільки мілітарний союз між Україною і Москвою, але і союз забезпечений „протекторатом“ царя Московського — ми тим самим повинні визнати, що гетьман Богдан Хмельницький сам, цілком свідомо, ставив самого себе відносно царя в становище залежне від останнього, обмежуючи суверенність Української козацької держави.

А між тим сам-же Липинський підкреслює і незалежне поводження гетьмана відносно царя і повну відсутність в договорі Переяславському яких-будь пактів, що підкреслювали б ідею політичної залежності України від Москви та обмеження суверенітету останньої. Безумовно Липинський, давши Переяславському договору інтерпретацію в значінню „мілітарного союзу“ між Україною і Росією, що був звернений проти Польщі, цілком правильно підкреслив найважливішу конкретну політичну мету умови, але мету переходову. Дійсно, згідно з договором, московські війська повинні були негайно, після заключення умови, іти під Смоленськ „не отсрочивая ничего“ — як сказано в договорі — „чтобы непріятель не могъ исправиться и съ инымъ совокупиться“. За цю поміч Україна — як ми зазначили вище — повинна була платити Москві відповідну данину, але й цю данину не мали права збирати на Україні московські урядовці.

Що-ж торкається власне ідеї протекторату царя Московського, то ідея ця, як і ідея васальної залежності, виникає у дослідувачів Переяславської події з огляду на зміст царської грамоти, зверненої в наслідок умови до Богдана Хмельницького і всього війська Запорозького. Дійсно, в грамоті сказано, що „Малоросія приймається під нашу високу руку і обіцяє служити нам, сину нашому і наслідникам“. Отже виходить, що 1654 р. між Україною та Московщиною був ніби утворений якийсь інший зв'язок, ніж зв'язок, який мав характер тимчасової військової кон-

¹⁾ „Международное право“, переводъ съ нѣмецкаго. 1909. Юрьевъ, 142 ст.

венції, хоч би і забезпеченої особливою формою протекторату. Переоцінювати в даному разі зміст царської грамоти, як це роблять деякі дослідувачі, не можна, — але не можна і не дооцінювати його, а тим більш — ігнорувати.

А по змісту цієї грамоти¹⁾ докладніше видно, що Україна, кажучи словами проф. Сергєєвича, „визнала своїм государем царя, що царював у Москві“ і визнала його „з його нащадками“. Таке визнання Україною царя Московського своїм государем і приводить деяких дослідувачів Переяславської події (Сергєєвич, Філіппов), до висновку, що зв'язок, заключений між Україною і Московією в 1654 р., треба віднести до т. зв. особистої унії.

„Україна, пише проф. Сергєєвич, не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем государя, що царював у Москві з його нащадками. Це випадок особистого єднання на підставі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський государ з його родом, то з'єднання повинно продовжуватися до того часу, аж доки продовжуватиметься рід Олексія Михайловича“.²⁾

Означення самого юридичного розуміння особистої унії ми вже дали вище. Основна різниця між унією реальною та особистою, як ми зауважили, полягає власне в тому, що унія реальна обов'язково передбачає існування загального (для обох держав) закона престолонасліддя, в той час, як при унії особистій спільність монарха має характер чисто випадковий (класичний приклад такої унії — з'єднання Німеччини та Іспанії при Карлі II), зв'язок між державами тримається лише доти, доки живе монарх, якого було обрано, як монарха спільного для обох держав. Але таке з'єднання може мати й іншу форму³⁾: зв'язок між обома державами на підставі особистої унії буває і в тому випадку, коли династії двох держав, що мають і різний порядок престолонасліддя, споріднені між собою (приклад: з'єднання Англії й

¹⁾ Власне царем Московським, в наслідок умови, були видані такі грамоти: 1. Гетьманові Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про права військові; 2. Українській православній шляхті на її шляхецькі права; 3. про закріплення за Гетьманською Булавою староства Чигиринського; і ще три грамоти Б. Хмельницькому на маєтності (м. Гадич, Суботово, Новосельці, Медвідовку і Каменки). Всі ці грамоти від 27. березня 1654 р. Для нас мають значіння тільки перші 3 грамоти; основне-ж значіння має грамота Б. Хмельницькому і війську Запорозькому про права військові. Текст грамот надрукований в „Акт. Ю. и Зап. Россіи“, т. X, л. 490—502. Див. про згадані грамоти, крім Костомарова „Богданъ Хмельницькій“, у Карпова: „Переговори объ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великой Россіей“. Журн. Мин. Н. Пр., 1871, листопад; також у П. А. Шафранова: „О статьяхъ Богдана Хмельницкаго“, Київ. Старина, 1889, XI.

²⁾ Сергєєвичъ: Лекція и изслѣд., изд. 4, 115—116 ст.

³⁾ Див. про це у Сергєєвича: Лекції и изслѣдованія.

Ганноверу в 1714 р. в особі курфюрста Ганноверського Георга-Людвіга, що мав право і на англійській престол). Однак і в даному разі з'єднання має характер випадковий, бо продовжується лише доти, доки порядок престолонасліддя в обох державах, які з'єднані на засадах особистої унії, той самий Такий випадок (розриву унії) і стався, як відомо, з Англією і Ганновером в 1837 р., коли, після смерті короля Вільгельма IV, на англійський трон по англійських законах мала право королева Вікторія, (яка на трон і вступила), в той час, як по ганноверських законах права на трон належали лише мужській лінії. Отже особиста унія Англії й Ганноверу і мусила скінчитись. Таким чином — підкреслюємо ще раз — унія особиста не вимагає загального (для обох держав) закону про престолонасліддя, і спільність монарха при цій формі унії має взагалі характер випадковий.

З думками проф. Сергєєвича про юридичну природу Переяславської умови, як відомо, не погодився між іншим проф. Коркунов. „Унія, писав він, передбачає перше за все і безумовно єдність особи правителя. Особливість-же України в тому, головним чином, і виявлялася, що вона мала окремого правителя в особі гетьмана, що користувався навіть правом вести самостійно міжнародні зносини.“¹⁾

Мусимо відверто визнати, що заперечення проф. Коркунова в даному випадку з чисто формального юридичного боку має безумовно свою рацію. Але історія нам давала приклади, які свідчать, що визнання „зверхности“ одного і того-ж правителя (для обох держав) не заперечувало і *de jure* факта існування в кожній з них і свого повновласного правителя. Так, напр., після уневажнення т. зв. Кревської унії, що робила замах на інкорпорацію Короною Польською в. Князівства Литовського, і проголошення литовськими та руськими боярами самостійности в. Князівства Литовського — між поляками та литовцями в 1401 році була заключена компромісова унія: Витовта доживотно мусіли вважати і вважали в державі Литовській самостійним і повновластним правителем — „господарем“ Литовсько-Руським, уживаючи офіційно титулу „великого князя“, але разом з тим за Ягайлом, королем польским, залишалася над в. князем „моральна зверхність“. Цю свою моральну зверхність над в. князем литовським Ягайло і підкреслював виразно, титулюючись „зверхнім князем“ (*supremus dux*) супроти титулу Витовта — „великий князь“ (*magnus dux*).²⁾ Таким чином за часи Витовта в. князівство Литовське залишалося окремим політичним тілом, але в. князь Литовський разом з тим визнавав над собою „моральну зверхність“ короля Польського.

¹⁾ Коркуновъ: Рус. госуд. право, т. I, 181.

²⁾ Див. у М. Грушевського: Історія України-Руси IV т., 147 ст.

Нам здається, що проф. Сергєєвич у своєму погляді на Переяславську умову більше наближається до дійсної суті тих юридичних зв'язків, які були заключені з Москвою гетьманом Богданом Хмельницьким. Але — мусимо і це визнати — підвести ці зв'язки під суто-формальні вимоги унії особистої безумовно тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень, як вони означені пактами Переяславського договору в зв'язку з жалованою грамотою царя гетьманові Б. Хмельницькому, дають більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна, скорше підводити під розуміння унії особистої. Однак — „унія“ ця, треба зауважити, мала цілком своєрідний вигляд. „Визнання царя Московського государем і України“ (Сергєєвич) по думці і на засадах Переяславської умови не йшло далі визнання його, царя, „морального авторитету“, яко політичного і військового союзника гетьмана. Яких будь юридичних прав, крім права на одержання дани за військову Україні поміч, царь Московський на підставі пактів Переяславського договору не діставав зовсім: довести протилежне, стоячи виключно на засадах Переяславського трактату, ледве чи зможуть дослідувачі цього акту.

А власне в цих засадах, в цих пактах, а не в жалованій грамоті царя, центр ваги для означення тих дійсних правних взаємовідносин між Україною та Московщиною, які утворити змагався гетьман. „Україна“ дійсно і після 1654 р. „залишалася самостійною державою, з своїм осібним устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужоземними державами.“¹⁾ Чуємо заперечення юристів — ті самі, які вже підносилися і проф. Сергєєвичу: як-же зв'язати ідею унії особистої з фактом існування в уніонних державах двох повновластних правителів? Визнаю відверто всю доцільність і слушність з суто-формального боку, з боку голої теорії державного права, цих заперечень. Але у відповідь на це вкажу знову на той історичний факт, про який я вже вище згадував: одже-ж Витовт по компромісовій унії 1401 року залишався при Ягайлі, королеві польському, повновластним володарем в князівства литовського, визнаючи, однак, моральну зверхність короля! „Витовт ставав, пише проф. Грушевський, повновластним володарем у в. князівстві: князі в своїх присяжних грамотах звать його своїм „господарем“; стани в. кн. литовського обіцяють послухність Ягайлу тільки по смерті Витовта. За життя Витовта Ягайло не мав ніякого права до них і до земель в. кн. Литовського й за ним зістається чисто моральна зверхність над Витовтом...“²⁾ Одже-ж і цю майже цілковиту емансипацію Витовта від

¹⁾ Див. у Сергєєвича, *ibid.*

²⁾ „Цікаво при тому, пише проф. Грушевський, що Витовт уважав

Корони Польської історики теж звуть „унією“, бо емансипація ця відбулася з порозуміння обох сторін і звязок (хоч і моральний і тимчасовий) між обома правителями Литовським і Польським все-таки залишався... А хто буде сперечатись проти того, що од Ягайла по знищенню Кревської унії аж до Сигизмунда-Августа, до самої Люблинської унії 1569 р., всі польсько-литовські унії мали якусь иншу форму, ніж форму унії особистої? ¹⁾ Згожуюся з тим, що той приклад, може, в данному випадку і не досить влучний, але мене цікавить на цьому місці лише принципова формально-правна сторона складних з точки розгляду теорії державного права державо-правних відносин: розходження в низці деталей тут, на мій погляд, ролі не грає...

Отже і являється питання: чому Богдан Хмельницький не міг *de jure*, згідно умові (фактичних обставин і фактичних можливостей я не торкаюся) залишатися на Україні повновластним її правителем, визнаючи офіційно моральний авторитет, як свого політичного і військового союзника царя Московського?

Хай ця „унія“ і не була дійсною правдивою унією, яка відповідала-б усім вимогам пануючих поглядів у теорії державного права, хай ця „унія“ тільки наближувалася по ідеї до тих звязків між державами, які означаються вченими, як унія особиста, але в усякому разі той звязок, який був заключений між Україною та Московщиною в 1654 р. все таки більше нагадував унію і унію особисту, ніж протекторат. Ідея протекторату, як і ідея васальної залежності, як ми вже зауважили вище — єсть заперечення ідеї рівності сторін: протегований так само, як і васал, не тільки *de facto*, але і *de jure*, підлягає „зверхності“, „зверхній волі“, свого принципалу, і суверенітет держави, якій протегують, обмежується. При тих-же звязках, які намічалися пактами Переяславського договору — гетьм. Хмельницький лише визнавав „моральний авторитет“ царя Московського, свого політичного і військового союзника, хай навіть визнавав і його „моральну зверхність“, але разом з тим рішуче заперечував яке-будь право царя на втручання у внутрішні справи України, залишаючи всю повноту влади на урядовання козацькою державою виключно за собою і своїм правительством, а також заховуючи за собою і право зносин з чужими державами (функції міжнародні.²⁾)

себе в. князем Литовським не з ласки Ягайла, тільки з вибору народа.“ Історія України-Руси IV, III, 147.

¹⁾ Навіть і на підставі т. зв. Городельської унії 1413 р. „відносини“ Литви до Польщі, по виразу проф. Грушевського, „не виходять по-за те, що між нею і в. кн. Литовським уставляється союз, і король польський має признаватися зверхником (сюзереном) в. князя й в. князівства“. Тому Городельський акт проф. Грушевський вважає „навіть не персональною унією, а тільки признанням зверхности польського короля“ (Див. *ibid.* 151, 152 ст.)

²⁾ А при особистій унії кожна із уніонних держав має право посольства.

Але — мусимо і це одверто визнати — той зв'язок, що був заключений між козацькою Україною — республікою козацькою, з її виборною владою, з її традиційним народовладдям, з властивою її населенню уявою про участь кожного в житті суспільному, з одного боку, і — між автократичною державою Московською — монархією, а не республікою, з другого — був безумовно неприродний...

Унії природно, заключаються між монархіями (а не між монархіями та республіками), що по самій державній структурі своїй, по своєму устрою, характеру урядування, його системі, методах, політичних і дінастичних зв'язках, традиційних засадах в провадженні міжнародньої і внутрішньої політики і т. п. — підходять одна до одної...

Отже унія в її суто-юридичному змісті між Україною-республікою і Москвою-монархією була власне не можливою і коли ми тут і вживаємо терміну „унія“ для означення того союзу, що був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., то лише відносно і з великими чисто юридичними застереженнями та обмеженнями...

Неможливість заключення з Москвою тих зв'язків, які на суто-юридичних підставах в наш час складають розуміння унії особистої (єдність особи правителя), очевидно, добре розумів і сам гетьман. Заклучення такої унії було б для гетьмана рівнозначно політичній смерті...

Але визнати формально моральний авторитет царя Московського, як свого політичного та військового союзника, для закріплення своїх міжнародніх позицій, продемонструвати зовні і перед Поляками і перед Царьгородом свій зв'язок з організованою політичною та військовою силою, з таким страхіттям, з таким опудалом народів, як царь Московський, гетьман вважав доцільним, але дати цареві юридичну підставу для втручання у внутрішні справи України гетьман не міг...

Але цю підставу для втручання у внутрішні справи України знайшов сам царь в час підписання договору, перевернувши і зіпсувавши зовсім ідею „унії“.

Отже шляхом визнання „морального авторитету“ царя Московського, хай навіть і його „моральної зверхности“, Б. Хмельницький, очевидно, змагався утворити „легальну форму відокремлення України від Польщі, що робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною“.

Зробити цей крок було Хмельницькому безумовно тяжко; це во-істину була для гетьмана *dira necessitas*, тяжка необхідність, але вибір для Хмельницького був дуже обмежений: султан Турецький, хан Кримський, король Польський і царь Московський. Вибір пав „на царя одновірного, православного“.

Визнання гетьманом морального авторитету царя фактично, очевидно, полягало головне в тому, що гетьман свою зовнішню політику мусів координувати по можливості і — з інтересами царя Московського, свого союзника: на це вказує і той факт, що на підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без відому царя зноситися з султаном турецьким і королем польським („а съ турскимъ султаном и съ польскимъ королемъ безъ указа царскаго величества не ссылатся“), а послів, що приходили з недобрим ділом для государя, мусі затримувать і писати про них цареві. Вбачати в цьому обмеження українського суверенітету ледве чи можливо, бо в самому принципі право дипломатичних зносин гетьмана навіть і з султаном і Польщею залишалося непохитним. Право самостійних зносин гетьмана з чужоземними державами визнають взагалі і російські автори (Сергєєвич, Коркунов, Дьяконов, Філіппов і др.).

Але визнання „морального авторитету царя Московського“, його „моральної зверхності“, не могло не творити формальної підстави (і безумовно творило її) для уяви про „зверхність“ царя над гетьманом — зверхність не тільки моральну, але й юридичну. Можливість утворення такої уяви, такої презумпції, про юридичну зверхність царя, „помазаника Божія“, над гетьманом в той вік, в той час, усунути було тяжко, бо за Москвою були вже давні державні традиції, і молодій козацькій державі стати одразу в політичний рівень з державою Московською було, очевидно, не легко... Можливість утворення такої уяви в наслідок Переяславської згоди, безумовно, добре розумів сам гетьман, змагаючись одразу, вже в самий час підписання умови з царем, ідеї „зверхності“ царя Московського над собою, над гетьманом, над незалежним правителем України, поставити належний опір, і принаймні завести її, цю ідею, в певні межі. Звідсіль — його вимоги, щоб не тільки він, гетьман, але і бояре присягнули „за царя“ на додержання союзу, звідсіль і його бажання присягати самому без старшин і без війська, звідсіль і його намір платити дань цареві за військову поміч самому раз на рік круглою сумою з абсолютним недопущенням в її, тої дани стягнення, московських воевод.¹⁾ Робити все це — ставити опір ідеї про юридичну зверхність царя над собою гетьманові безумовно було надзвичайно тяжко, і зокрема тому, що між політичним світоглядом московським і політичним світоглядом козацьким була величезна прірва...

Ясно, що найвищий виразник московської державної ідеології, царь Московський не хотів поступитися своєю, як царя, „зверхністю“ над гетьманом, беручи Україну під свою „високу

¹⁾ Див. про це вище у Липинського — „Україна на переломі“, 31 ст.

руку“. Отже це зіткнення політичного світогляду царя, з одного боку, і гетьмана, з другого боку, в кардинальнішому питанні про їх правні взаємовідносини і відбилося перше за все ясно і на самих актах Переяславської „згоди“ і витворило підставу для обо-пільних „непорозумінь“ вже в перші хвилини заключення умови.

Проф. Сергєєвич, торкаючись цих непорозумінь, писав: „В Москві не розуміли справжнього змісту умови приєднання, а може бути й не хотіли розуміти“. ¹⁾ Ми гадаємо, що було як раз навпаки: в Москві дуже добре розуміли „справжній зміст приєднання“ — і власне тому, що розуміли його дуже добре і поспішили зробити вже в час самої санкції договору (хоч би й у формі декларативній) відповідну московським інтересам інтерпретацію умов приєднання.

Ми вже по дорозі спинялися на „стілю“ і на поодиноких виразах жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гетьманові Богданові Хмельницькому. Ми тоді вже зауважили, що автократичний тон мови грамот царів московських — досить характерна риса мови цих актів. Але безумовно також, що і кожна епоха, кожна доба, в кожній поодинокій державі має і свою офіційну мову, свій „стіль“. Мова грамот XVII в. царів московських, відбиваючи автократичний устрій держави, також має і свої характерні прикмети, свій автократично-московський „стіль“. Історики права, читаючи ці грамоти, повинні не спускати цього з ока.

Трактуючи такі акти, не можна поодиноким виразам їх давати лише „граматичне“ пояснення, а треба у відповідних випадках, але обережно, розшифровувати правдивий їх зміст і в масштабі ширшому. Але безумовно, що і самий „стіль“ грамот і оригінальні вирази їх повинні в першу чергу приваблювати до себе очі дослідувачів, бо вони дають їм іноді в руки ключ для правдивого розв'язання конкретного питання. Отже з цього власне боку і стіль жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гет. Б. Хмельницькому, і поодинокі вирази, в ній ужиті, мусять спинити на собі нашу увагу.

В той час, як Богдан Хмельницький в своїх „статтях“, безумовно, змагався підкреслити ідею рівності України з Московією і цілковиту незалежність першої від останньої — царь Московський, очевидячки, явно силкувався продемонструвати ідею своєї не тільки моральної, але і юридичної „зверхності“ над гетьманом, як і ідею залежності всього війська Запорозького „од его царскаго величества“. І хоч той місцями пиндючно-поблажливий тон, який просвічується в царській жалованій грамоті Б. Хмельницькому — і являється взагалі досить характерним для дипломатичної мови таких автократів, як царі московські

¹⁾ Лекц., 116—117 ст.

в їх зносінах з своїми „добрими приятелями“, яких вони вважали своїми союзниками, але безумовно, що в поодиноких виразах, яких було ужито в тій грамоті, була захована і навмисне підкреслена визначена політична тенденція, що переслідувала визначену політичну мету. Остання безумовно свідчила про політичний розрахунок московських дипломатів. Ясно, що царь Московський, затверджуючи Переяславський акт, дивився вже на Україну, як на свою „отчину“, так само — про це ми вже згадували — як великий князь Іван в кінці XV ст. дивився на сусіди з Московщиною литовські города, титулюючи себе в зносінах з господарем Литовським (який, як відомо, користувався титулом і великого князя „Руського“) — „государем всея Руси“.1) Навіть Київ і Смоленськ в. Князь Іван Васильович вважав своєю „отчиною“, що і видно із його листування з в. Князем Литовським Олександром.2)

З досить характерними в даному разі спостереженнями ми зустрічаємося у російського історика Ключевського: „Москва, пише він, хотіла приборкати до рук українське козацтво, хоч би навіть без козацької території, а коли і з українськими городами, то обов'язково під умовою, щоб там сиділи московські воеводи, а Богдан Хмельницький рахував стати чимсь на кшталт герцога Чигиринського, який правив Україною під віддаленим сюзеренним доглядом государя Московського і при допомозі козацького вельможного панства, есаулів, полковників та іншого старшинства. Не розуміючи одна одну і не довіряючи одна одній, обидві сторони в обопільних зносінах казали не те, що думали і робили те, чого не бажали“...

В Москві „дивилися на приєднання України з традиційно-політичної точки погляду, як на продовження територіального збирання Русскої землі, одлуки просторої руської області від ворожої Польщі „до вотчини“ московських государів і після завоювання Білоруси та Литви в 1655 р. поспішили внести у царський титул „всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержца Литовскаго, Волинскаго и Подольскаго“.3)

В момент заключення Переяславського договору відкрити свої карти — свої потайні думки відносно України, назвати одразу і відверто в своїй грамоті Богдану Хмельницькому Україну своєю „отчиною“ — царь Московський, очевидячки, не міг: це було б кроком нетактовним і занадто вже грубим навіть і для само-

1) Див. про це хоч би у Грушевського: Історія України-Руси, т. IV, вид. 1907 р., 277 ст.

2) Див. про це у Соловйова: „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ“, т. V., М., 1855, 168.

3) Див. Проф. В. Ключевський. Курс русской истории, часть III. Петроград. 1918. 148, 149, 150 (курсив наш).

держця Московського, що не дуже-то делікатничав в справах, які торкалися його „вотчинних“ прав;¹⁾ з другого-ж боку, такий крок у той момент — в момент заключення договору і не відповідав його, царя, політичним планам. Треба було з елементарної політичної обережності з такою відвертою інтерпретацією, з таким „розясненням“ договірних пактів де-який час ще почекать. Але „натякнути“ гетьманові і всім, „кому вѣдать надлежитъ“ (напр., полякам, султанові турецькому) про свою „зверхність“ над Україною, продемонструвати значіння своєї „високої руки“ у формі декларативній, не розкрити, а так би мовити, „перемішати картки“, затуманити дійсний правдивий зміст договору, надати йому в загальній формі відповідну інтересам московським інтерпретацію — царь, очевидно, вважав в той момент і доцільним і необхідним. В Москві, певно добре розуміли, що упустити такий момент, як підписання договірних з Україною пактів, для політичної маніфестації прав царя Московського на Україну — булоб помилкою історичною, яку і в недалекому навіть майбутньому направити було би тяжко. Отже царь і не упускає цього моменту і спішить зробити свою інтерпретацію договірних статей в своїй історичній жалованій грамоті гетьману Богдану Хмельницькому і всьому війську Запорозькому, поставивши тим і гетьмана, і військо, і всю Україну перед доконаним фактом. Од „підданства на віки“ од „послушання на віки“, од вимоги „быть въ нашей государской волѣ“, було, певно, куди легше перейти в майбутньому, (коли і не самому Олексію Михайловичу, то його нащадкам), і до реалізації претензій на нову „отчину“ — „Росію Малую“. Українській „тезі“ — „правам і вольностям“ протипоставлялася московська „антитеза“ — „підданство на віки“, але разом з тим (що дуже характерно) ті-ж самі „права и вольности“ затверджувалися в самому договорі царем московським постановно і майже без змін з логічною послідовністю по стереотипній московській формулі: „Сей статья указалъ государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью“.

Ця подвійність дипломатії царя Московського в даний виключний політичний момент не могла не нагадувати тих способів, яких для закріплення своїх позицій, повинен був і в своїх міжнародніх зносинах вживати, по ученню Макіавелі, „правдивий“ монарх. Бути одночасно і „вовком“ і „лисицею“ вимагали од царя Московського в той момент — момент заключення договору —

¹⁾ Впрочім в грамоті своїй українській православній шляхті (від 27. березня 1654 р.) царь Московський зве Україну своєю „отчиною“: „пожаловали есмя наше царского величества отчины Малые Росіи жителей, людей стану шляхетского.“ (Див. Акт. Ю. и З. Россіи, т. X, 495 ст.) Так само і в своїй грамоті м. Переяславу царь зве Україну своєю „отчиною“ (ibid., 533—534 ст.)

реальні інтереси московської політики, яка не обмежувалася ніколи потребами тільки біжучого дня, а завше сягала й далі. Треба було конче — як ми кажемо — „перемішати картки“ і тим поставити свого контрагента перед доконаним фактом.

Отже картки було перемішано, цілком ясний зміст договору був одразу окутаний московським туманом. Замість манифестації добросусідських союзних відносин, царь драпирується в тогу „протектора“, „покровителя“, ставить себе одразу в положіння хана Золотої Орди, що протегує новому бею, новому еміру улусному, розмовляє з гетьманом-союзником тою мовою, якою розмовляли бояре зі своїми „слугами“, „дѣловими людьми“, або добрий „барин“ зі своїми холопами, і Переяславська умова з того вже часу починає перетворюватися в „Переяславську легенду“ про „возсоединеніє Руси“. Послідуючі московські інтерпретатори договірних пактів — офіційні та неофіційні — в патріотичному запалі поширюють цю легенду і в народніх масах на Україні, поширюють не за страх, а за совість, підготовлюючи тим ґрунт вже до останнього акту: скасування гетьманщини, інкорпорації Москвою українських земель і перетворення України в Московську провінцію...

Отже, після всіх цих наших коротеньких зауважень, нема нічого дивного в тому, що історіки і історики права, розбираючись у вище зазначених нами „тезах“ і „антитезах“ до Переяславської умови, не вивели ще і до нашого часу одностайного „сінтезу“ відносно основних юридичних підвалин цієї умови, вбачаючи в ній, одні — неповну інкорпорацію, другі — поширену автономію, треті — реальну унію...

Нам здається, що для вияснення „справжнього“ змісту умови Переяславської і власне змісту правового, юридичного — необхідно ясно, точно і послідовно відокремити Переяславський договір — його основні пакти від тої інтерпретації, яку надали цьому актові в Москві ще в 1654 році (в „жалованій“ гетьману грамоті) „тишайший“ царь Олексій Михайлович і хитрі дьяки в його правительстві.

Але разом з тим нам здається, що при виясненню справжньої юридичної природи Переяславського договору ледве що можна підходити до нього, до цього акту, з нашими сучасними мірками, які закреслюються в наш час теорією державного права. XVII вік — не XX вік. Підгоняти міждержавні звязки віку XVII під закреслені вже в наш час теорією державного права взірці і форми їх — майже не можливо. Життя і в наш час дає чимало прикладів таких складних міждержавних звязків, підвести які під одну якусь певну, визначену категорію буває тяжко.

Тим більші труднощі полягають перед дослідувачами, коли ці останні силкуються підвести міждержавні звязки далекого ми-

нулого під ті або інші сучасні нам форми їх, які означає гола теорія державного права...

Отже беручи під увагу це наше зауваження, ми гадаємо, що при виясненні справжнього змісту Пере славської умови конче необхідно не випускати з ока і тих зовнішніх обставин, що при них ця умова з'явилася, і тих чисто психічних побуджень, які, відбиваючи певні суспільні тогочасні настрої, примушували живі активні сили йти в бік завязання певних стосунків між обома сторонами (Україною та Московським Царем). Власне з цієї точки погляду — ми в жадному разі не маємо права забувати, що не тільки Гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і Царь Московський не менш, ніж Гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника. Спільним ворогом для обох була Польща. При допомозі козаків царь безумовно мріяв одібрати у Польщі не тільки Білорусь, але й Литву з Вільною, Ковною та Гродною — свою „отчину“.

І коли московські грамоти малюють нам Переяславську згоду майже як односторонній акт монаршої волі царя Московського — як акт його царської милости до одновірного народу українського, якому царь простягав свою „високу руку“ для врятування од ярма лядського — то само собою, що до такого односторонне-вузького означення мотивів утворення самої „умови“ не можна не відноситись дуже критично, з управненим недовір'ям. В усякому разі чисто ідеологічні мотиви, коли й грали для Москви тут якусь роль, то очевидяки, не першорядну... Це розуміють добре в наш час і російські дослідувачі цього акту, відверто підкреслюючи ті вигоди, які могла би створити ця умова з Україною для політичних планів Москви. „Політичне об'єднання великоруського племені, пише, напр., акад. Філіппов, над чим працювала Москва з XIV віку до початку XVI століття, закінчилося включенням до Московського царства народу українського, що забезпечувало Москві вплив на південному заході та підтримувало народню колонізацію півдня, яка почалася з північного сходу ще в XV ст. і продовжувалася в XVI—XVII в.“¹⁾ Але спинятись уважніше на цьому питанню ми тут не будемо. Нам лише важливо сконстатувати що і Московські Царі були крєвно зацікавлені в утворенні союзу з Україною. Цього не міг не розуміти в той час і Богдан Хмельницький. А раз так, то, очевидяки, Гетьман, коли заключав звязки з Московським Царем, не міг свідомо віддавати Україну під „протекцію“ царську, поступаючись „правами і вольностями“ рідного краю, які в наслідок упертої кривавої боротьби з Польщею здобув перед тим для України, як незалежної

¹⁾ Див. Филиппова: „Учебникъ исторіи русскаго права. Посobie къ лекціямъ, 341 ст.

Козацької Держави. Було би неймовірно щоб такий далекозорний політик, як Хмельницький, скинув з українських рамен „мавстат королівський“ лише для того, щоб віддати без усяких застережень незалежну Українську Державу, їм збудовану, під „маєстат царський“. Ясно, що ідея політичної незалежності України, яко держави самостійної, і під „протекцією“ царя в уяві й гетьмана, і його уряду, і цілого війська Запорозького мусіла залишатися непотхитною.

А що ідея ця жила в той час на Україні, тому красномовним свідоцтвом являється низка яскравих і виразних фактів. Одна думка про необхідність присягати цареві викликала на Україні обурення: „Старій полковник Богун, пише В. Липинський, один з найбільше заслужених і найбільше поважних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився... Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянському та Полтавському козаки урядників московських „киями побили“. Полки Уманський та Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку виставлені, цареві присяги не зложили. Міщане чорнобильські „Москву не охоче прийняли“, а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ „силою під мечовим каранням“ до присяги був приведений. Що найзнаменніше — продовжує Липинський — відмовилося присягати українське православне духовенство. Митрополит і архимандрит печерський заявили, „що волять померти, чим присягнути цареві...“¹⁾

Хіба-ж це не красномовні факти, які свідчать, що вже сама думка про можливість „підлеглости“ царю викликала на Україні таке одностайне обурення? Отже, очевидно, і та „протекція“ царська, про яку йшла мова на Переяславській раді, зовсім не розумілася суспільством українським як форма залежності одної держави від другої, — залежності, яку в наш час право державне означає словом „протекторат“. З тим більшим правом ми можемо це твердити, що ідея незалежної держави Української жила і далі на Україні і не вмірала ніколи. Свідчить про те і вся дальша (після Хмельницького) історія України з цілою низкою яскравих і красномовних фактів. І Дорошенко, і Мазепа, і Орлик і Павло Полуботок не могли б з'явитися в краю, який свідомо і то ніби, як „милость“ прийняв „протекцію“ царську в „інтерпретації“ московських д'яків.

Бо коли-б ця „інтерпретація“ була для України прийманою, — урядові Московських царей не потрібно було-б для знищення українських „прав і вольностей“ напружувати стільки зусиль на протязі довгої—довгої низки років.. Навіть залізна рука царя Петра I-го була безсила для остаточного знищення українських „вольностей“.

¹⁾ Вячеслав Липинський: Україна на переломі, 34.

Лише в 1764 р. була скасована вже остаточно гетьманщина і лише в 1781 р. на Україну було поширено „Учреждение о губерніяхъ“, і це сталося лише тоді, коли після першого поділу Польщі в 1772 р. і Кучук-Кайнарджиського трактату з Туреччиною 1774 р., міжнародне становище Російської Імперії на півдні і на заході остаточно зміцнилось, і Україна була позбавлена можливості, для захисту своєї державности, користуватися союзною допомогою з півдня або з заходу. Петербургські політики уміли користуватися обставинами...

